BISERICA SF. GHEORGHE DIN PITEŞTI

ŞTEFAN BALŞ

GENEZA ÎNTOCMIRII PROIECTULUI DE RESTAURARE

Prezenta comunicare nu va aduce lucruri noi asupra unui monument a cărui restaurare a fost terminată în toamna anului 1958. Calea parcursă în realizarea acestei restaurări, trecută prin filieră prescrisă pentru asemenea lucrări, poate fi prezentată ca atare, ca o exemplificare a felului în care sînt tratate în cadrul DPCN, diferitele operaţii ce concurează la obţinerea rezultatului urmărit.

Comunicarea prezintă mai jos studiile preliminare privind datele istorice şi documentare, cercetările arheologice şi sondajele pe monument, urmate de concluziile care au stat la baza proiectului şi detaliilor de execuţie.

Situată în centrul oraşului, biserica Sf. Gheorghe a fost înălţată de Constantin Şerban Voievod în 1656. Două sute de ani mai tîrziu, în 1869, ea a fost supusă, la fel ca atîtea alte biserici orăşeneşti, aceleiaşi acţiuni de transformare radicală după noua modă a vremii, care a caracterizat toate aspectele vieţii din Principatele Române în cursul veacului al XIX-lea.

Modificările şi adăugirile ce i s-au făcut atunci au fost mari şi doar prezenţa parţială a brîului median şi a ciubucelor conturează panourile ornamentale ale faţadelor, dovedind existenţa vechii arhitecturi sub noua haină aplicată. Din cauza acestei înfăţişări, socotită fără valoare deosebită, în momentul cînd s-a ridicat problema sistematizării sectorului central al oraşului a fost examinată şi mult discutată oportunitatea menţinerii ei în cadrul modern al ansamblului urbanistic proiectat.

Pentru a stabili valoarea ei reală ca monument s-a întocmit un studiu prealabil, înainte de dărîmare. Sondajele efectuate au arătat nu numai că elementele aparţinînd construcţiei vechi erau în majoritatea lor încă prezente sub straturile de tencuială, dar au subliniat totodată, prin descoperirile făcute, deosebita ei valoare de unicat în cadrul arhitecturii epocii feudale româneşti, determinînd astfel, în finalul discuţiilor, aprobarea menţinerii şi restaurării ei.

La data începerii acestor sondaje (planşa 1), biserica, din cauza transformărilor şi adăugirilor primite, se înfăţişa sub forma unui amestec hibrid de stiluri diferite. Partea dinspre est mai păstra prima decoraţie a faţadelor, cu brîu median şi panouri cu ciubuce, caracteristicele epocii respective (planşa 2). Partea dinspre vest în schimb apărea cu totul diferită; turnul masiv, ornamentat cu pilaştri şi arcuri într-un stil ţinînd de gotic şi romanic, era prevăzut la etajul clopotelor cu un rînd de ferestre înguste şi înalte şi un fronton în ax; un al doilea turn octogonal de lemn, învelit cu tablă şi terminat cu o cupolă în bulb ridicat deasupra, alcătuia în ansamblu o siluetă de 37 m înălţime, curioasă şi disproporţionată, prelungită spre vest cu un antepridvor tratat în stil neoclasic. În restul faţadelor, cornişa de tencuială profilată şi ferestrele lărgite subliniau, la rîndul lor, acţiunea de denaturare a clădirii iniţiale, prezentă şi în interior prin vădita modificare a spaţiilor, cu pereţii şi bolţile acoperite cu pictura nouă din 1876.

CERCETĂRILE PRELIMINARE

Primele indicaţii asupra vechilor forme modificate sau dispărute au fost obţinute prin consultarea datelor scrise[1], păstrate în arhiva parohiei. Într-o catagrafie din 1852, adică cu puţin înaintea renovării, apar următoarele date: „Biserica se află cu trei turle ... Intrarea dintîi se află tinda ... Deasupra tindei se află clopotniţa cu 2 clopote ... Al doilea tindă cu uşă ... deasupra uşei pisania de piatră (urmează textul) ... Această tindă este pardosită cu piatră ... Ferestrele de piatră cu grătare de fier ... Turla mare cu 6 ferestre.

Mai numeroase şi mai precise sînt ştirile dintr-un sinodic întocmit în 1876, ce cuprinde o preţioasă descriere a situaţiei înainte de transformările din 1869; despre înfăţişarea bisericii documentul arată că avusese trei turle de zid, una pe naos şi două mai mici aşezate în linie pe pronaos, precum şi un zid despărţitor între naos şi pronaos, de 2 m grosime, străpuns de trei treceri. Peste spaţiul pronaosului, împărţit în patru de un arc median longitudinal susţinînd alte două arce mici transversale, se ridicau două turle mici. Descrierea menţionează, într-un fel nu tocmai clar, şi existenţa a două clopote în podul amvonului.

În completarea acestor indicaţii, nesperat de numeroase şi precise, care au călăuzit mersul cercetărilor efectuate ulterior pe monument, mai trebuie menţionată şi analizarea imaginii bisericii, reprezentată în tabloul votiv de pictorul Stoenescu, în 1876, ce putea fi o copie după o imagine mai veche.

Cercetarea arheologică, fără a aduce rezultate deosebite, a stabilit totuşi nivelele de călcare originare în interior şi

[1] Preot Marin M. Braniştе, arhiva parohiei, *Cîteva informaţii cu privire la biserica Sf. Gheorghe din Piteşti:* Monografia bisericii Catedrale Sf. Gheorghe din Piteşti; Prof Ion Gr. Rădulescu, *Un monument istoric — Biserica Sf. Gheorghe din Piteşti,* „Păstorul Ortodox", An. XX (1939), p. 376—383.

Fig. 1. Vedere înainte de restaurare

Fig. 2. Vedere după restaurare

https://biblioteca-digitala.ro

exterior, existența sub pardoseală a fundației fostului zid median, precum și lipsa unor temelii mai vechi sub monumentul actual[2]. Dărîmarea părților superioare de lemn și de zid ale turnului-clopotniță, din secolul al XIX-lea, a constituit primul pas realizat, lucrarea fiind oricum înscrisă pe linia dărîmărilor în cazul condamnării monumentului.

Pe baza informațiilor obținute documentar (planșa 3), cercetările pe monument au adus de la început rezultate ce pot fi calificate spectaculoase. Sondajele făcute la capătul dinspre vest al pronaosului au scos de sub tencuială, pe fațada de nord, urmele arcadelor înzidite ale fostului pridvor, pomenit cu denumirea de „tindă" în documentația menționată mai sus. Prelungirea în sus a sondajului a scos la iveală, în mod cu totul neașteptat, începutul unei arcade prinse în grosimea zidăriei, ce părea a arăta existența unui foișor la etaj. Faptul este cu totul excepțional în arhitectura epocii; un astfel de foișor se mai întîlnește doar la Filipeștii de Pădure, din 1688, presupus a fi însă un adaos, și la Preajba, jud. Dolj, amenajat ulterior sub cornișă[3]. Extinderea sondajelor, în interiorul și exteriorul încăperii, a înlăturat orice îndoială în această privință, arătînd că dacă pe cele trei laturi exterioare, nord, sud și vest, arcadele etajului fuseseră complet dărîmate pînă la nivelul brîului median, în afara amorselor de lîngă pronaos, ele se mai păstrau în întregime sub formă de înșirare de nișe, pe tot peretele interior dinspre est (planșa 4). Această descoperire folosită pentru o reconstituire parțială a unei travei machetă, prin desfundarea și întregirea a două arcade la parter și refacerea a trei arcade la etaj, a fost argumentul principal care a determinat pînă la sfîrșit, după o îndelungată deliberare, hotărîrea de a conserva și restaura biserica.

O dată generalizate cercetările, întocmirea unui proiect de restaurare devenea acum necesar pentru precizarea fiecărui element în parte.

Cu dărîmarea etajului clopotelor s-a început o acțiune de curățire a pereților prin decaparea completă a tencuielilor mai noi și prin înlăturarea pilaștrilor și arcaturilor vădit străine, care s-au dovedit de altfel a fi elemente prefabricate de stuc, alipite zidăriei. Prin eliminarea lor au reapărut traseele și nivelele vechilor forme decorative, ascunse sau deformate de modificările efectuate la cornișă, la brîu, soclu și la ciubucele de contur ale panourilor suprapuse. Desfacerea în continuare a plombelor cu zidărie mai nouă, ușor de identificat prin formatele diferite ale cărămizilor și grosimea rosturilor de mortar, a condus la degajarea formelor vechi înglobate în aceste adaosuri, regăsindu-se astfel vechea ordonanță a fațadelor cu numărul, poziția și dimensiunile arcadelor fostului pridvor, la parter și etaj, și cu golul portalului intrării.

Cu această ocazie a ieșit și mai mult în evidență poziția supraînălțată a cornișei pridvorului cu etaj, față de cornișa corpului bisericii, caz aproape unic, după cum am mai spus, în arhitectura vremii. Cît privește vechea structură interioară a parterului pridvorului, cu toate că au apărut urmele consolelor de pornire ale unor arce pe pereții încăperii, nu s-a putut determina sistemul ei de bolțire; presupusele bolți au fost înlocuite cu o placă dreaptă de beton armat, fără intenții de reconstituire, avînd un rol pur funcțional pentru accesul la clopote și la loggia de la etaj.

Dărîmarea ante-pridvorului a dat posibilitatea recuperării, sub pardoseală, a numeroase fragmente de piatră sculptată, aparținînd ancadramentelor ușilor și ferestrelor lărgite, și a unor bucăți din pisania de piatră ordinară[4].

Peretele median, ridicat din nou pe vechile fundații și pe traseul indicat de urmele vizibile în pereții laterali (planșele 5—6), a fost rezidit pe toată înălțimea, închizîndu-se, cu un timpan plin, golul dintre naos și pronaos. Cele trei treceri menționate documentar au fost dimensionate în funcție de existența, la ambele capete, a unor urechi de zid desființate prin cioplire, iar înălțimea lor a fost determinată de canalele foștilor tiranți de lemn, ce precizau nivelul nașterii arcadelor.

Hotărîtoare în stabilirea sistemului de boltire a fost descoperirea, în zidăria peretelui vest, deasupra ușii de intrare,

[2] Dinu V. Rosetti, *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice de la biserica Sf. Gheorghe din Pitești*, 1964, dosar arhiva DPCN.

[3] N. Ghika-Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia și Oltenia*, „BCMI", vol. III, 1933, p. 68, fig. 329; „BCMI", vol. IV, 1936, p. 62, fig. 224.

[4] Pisania bisericii domnești Sf. Gheorghe din Pitești. Cuvintele puse între paranteze s-au putut descifra pe fragmentele de piatră găsite în pămînt cu prilejul săpăturilor făcute în pridvorul bisericii.

Cu vrerea Tatălui și cu ajutorul Fiului ș[i cu spo]**rul Duhului Sfânt, îndemnatu m'am și eu cela ce sunt din**[tru Domnul mieu] **bun creștin Constantin Șerban Vvd și cu bună creștina** [doam]na [mea Bălașa, mil]**uindu-mă Dumnezeu** [cu cinstit] **scaun**[ul păr]**intelui meu răpo**[sat cre]**știn Șervan Vvd, fiind eu domnul Țării Rumânești** [văzâ]**nd că toate l**[umești sânt] **trecătoare aducându-mi aminte, ne**[voit]**u m'am a rădica această sfântă biserică d**[in temelie] **pînă în sfârșit** [în hra]**mul și l**[auda Mare]**lui Mucenic** [Gheorghe] **să ne fie aicea întru ajutor, iar în celălalt veac să ne fie în neam netre**[cută]**nouă și părinților** [noștri] **în veci. Mai 13 leat 7164 (1656).**

lectură după catagrafia din 1852
Pr. Marin M. Braniște

1. Fațadele sud și vest, releveu, scara 1 : 100

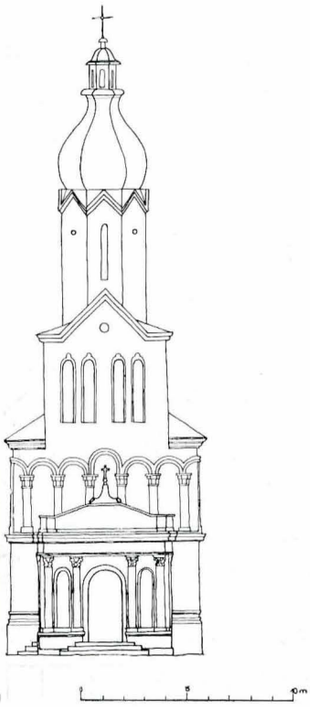

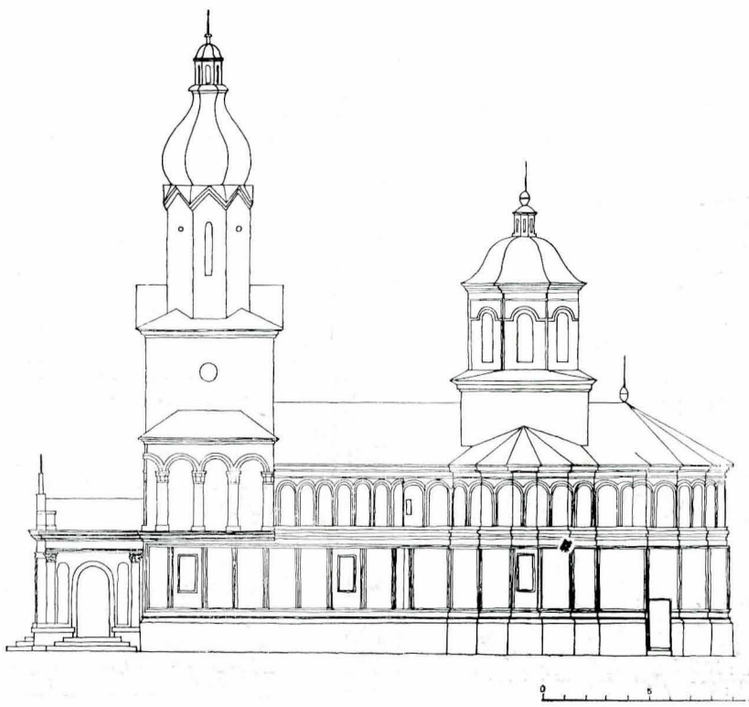

2. Plan, releveu, scara 1 : 100

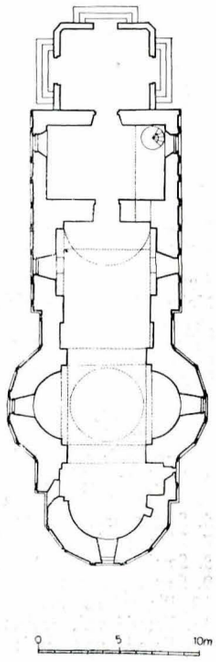

https://biblioteca-digitala.ro

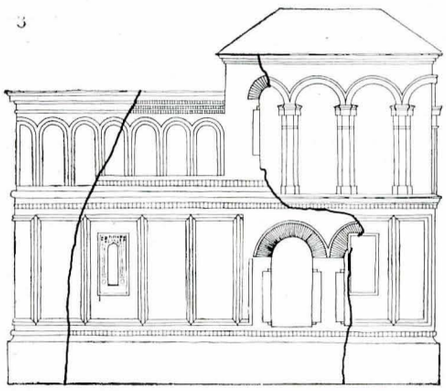

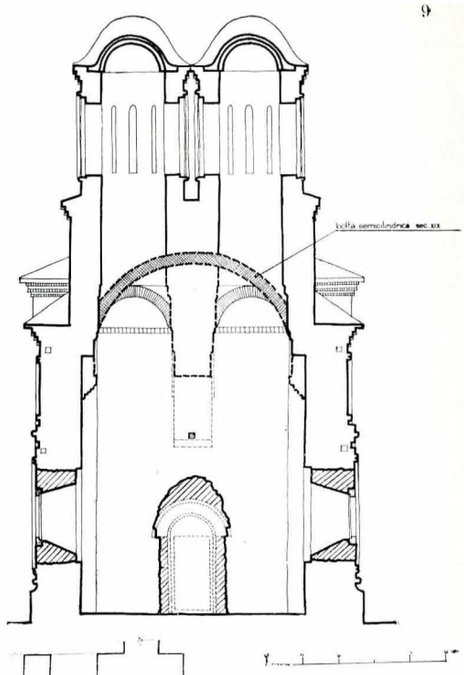

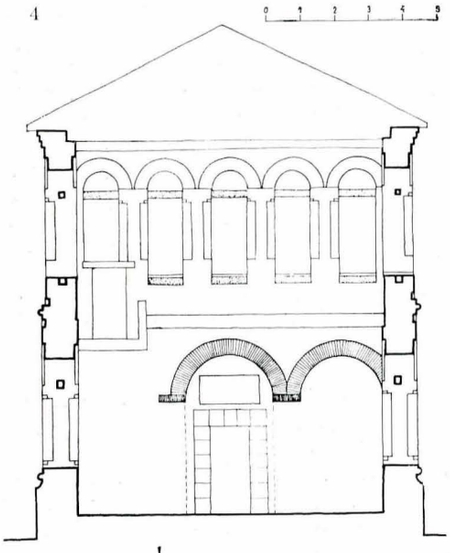

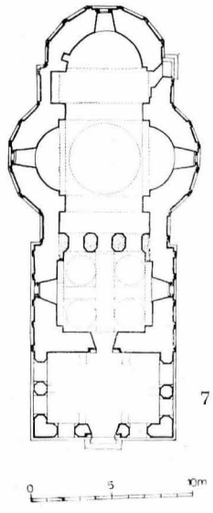

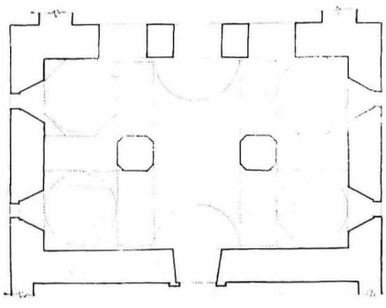

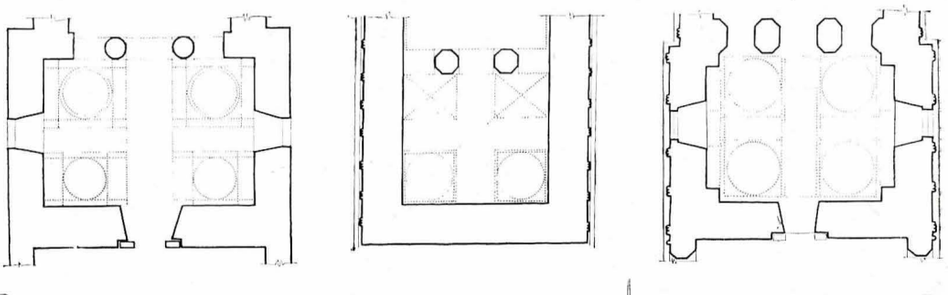

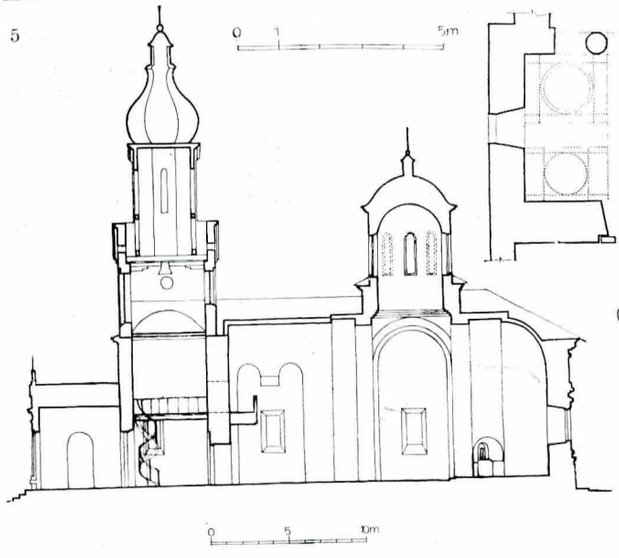

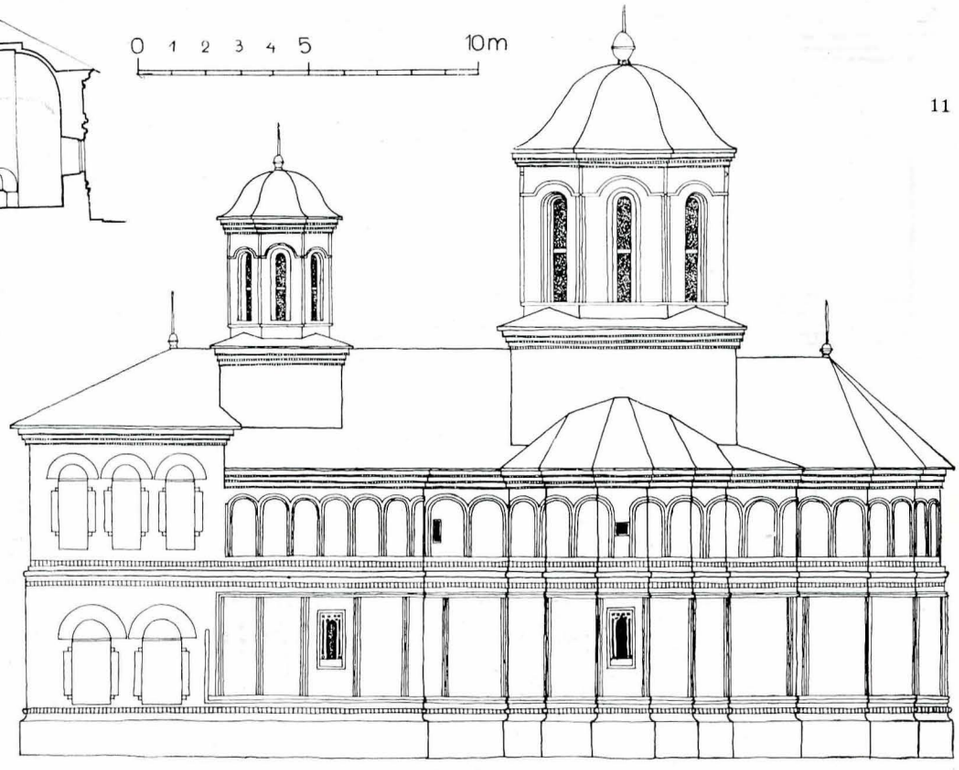

ETAPELE RESTAURĂRII:

August 1963 — oct. 1963 Etapa cercetărilor
Noiembrie 1963 — feb. 1964. Întocmirea proiectului STE
Iulie 1964 Macheta pridvorului
Septembrie 1966 Avizarea proiectului STE. Proiect PE
Ianuarie 1967 Începerea lucrărilor PE
Octombrie 1968 Recepția lucrărilor

3. Travee fațadă nord, cercetare, scara 1 : 50
4. Secțiune pridvor, cercetare, scara 1 : 50
5. Secție, reveleu, scara 1 : 100
6. Secție, proiect, scara 1 : 100
7. Plan, proiect, scara 1 : 100
8. Secție pronaos 1—1, cercetare, scara 1 : 50
9. Secție pronaos 2—2, cercetare, scara 1 : 50
10. Planuri comparative, scara 1 : 50
11. Fațadă sud, proiect, scara 1 : 100
12. Fațadă vest, proiect, scara 1 : 100

https://biblioteca-digitala.ro

8

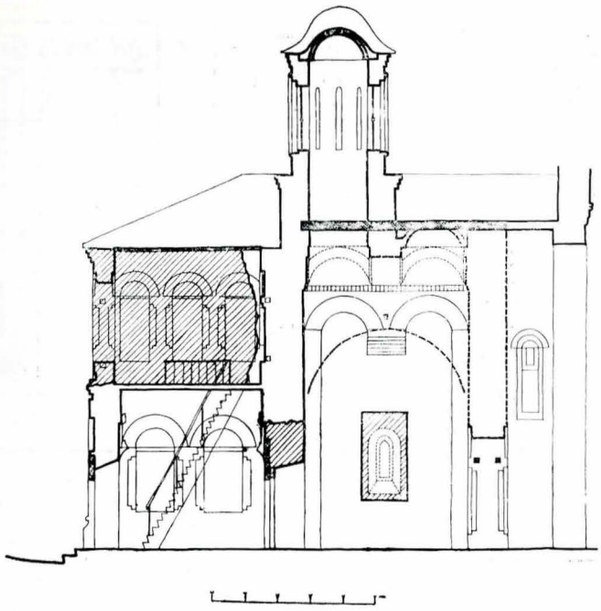

12

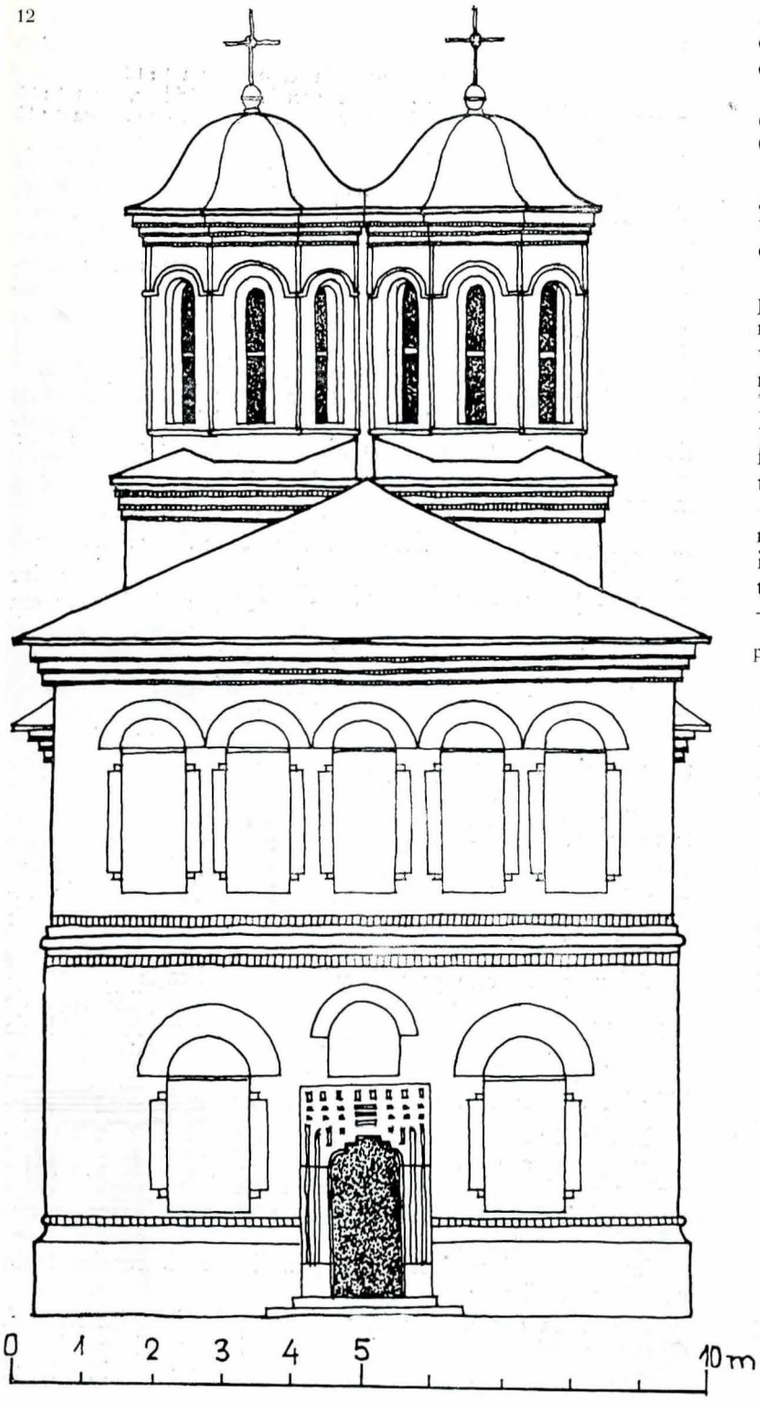

a unei console de piatră, cioplită la faţa zidului, confirmîndu-se astfel existenţa arcului median longitudinal descris în sinodic (planşa 7). Prin aceasta, devenea explicabilă şi prezenţa celor două console aflate în pereţii nord şi sud, ce puteau fi pornirile arcelor transversale, mai mici, sprijinite pe arcul median, menţionate şi ele în descrierea din sinodic. Ca urmare, bolta cilindrică existentă, dovedită a fi mai recentă, a fost dărîmată pînă în dreptul zidului median, lăsînd să apară urmele întregului sistem de boltire rămase imprimate pe faţa peretelui dinspre etajul pridvorului, sub forma a două arce şi două amorse, de pandativi, în colţurile nord şi sud (planşa 8).

Din analizarea acestor urme a reieşit că la nivelul cheilor arcelor încrucişate, ce împărţeau pronaosul în patru, fiecare dintre compartimente fusese delimitat prin cîte patru arce uşor scoase în consolă pe un şir de cărămizi, aşezate pe cant (planşa 9). Două dintre ele erau închise cu calote, iar celelalte rămîneau străpunse din cilindrul turlelor ridicate deasupra. Posibilitatea existenţei unui asemenea sistem de boltire, pe cît de complex pe atît de diferit de obişnuitele calote, dedusă din interpretarea urmelor descoperite, apare confirmată prin prezenţa unor bolţi asemănătoare la alte trei monumente contemporane (planşa 10).

Biserica de la Căldăruşani, ctitoria lui Matei Basarab din 1638, are aceleaşi patru pătrate ca la monumentul piteştean cu deosebirea că este intercalată o boltă semicilindrică mediană, sprijinită pe doi stîlpi centrali.

Biserica Toţi Sfinţii din Rîmnicu Vîlcea în schimb, zidită în 1764, repetă aproape întocmai bolţile bisericii Sf. Gheorghe, luată desigur ca model.

În sfîrşit, la *biserica Tîrgului* din centrul oraşului *Tîrgovişte*, înălţată de Udrişte Năsturel în 1653, şi recent restaurată, s-a refăcut o boltire asemănătoare după urme mai complete decît cele găsite la Piteşti[5].

În ceea ce priveşte amplasarea celor două turle mici, ele puteau fi ridicate fie spre est, fiind astfel grupate cu turla naosului, fie spre vest, alipite corpului supraînălţat al pridvorului. În lipsa vreunei indicaţii mai precise, s-a ales varianta a doua socotită ca realizînd o siluetă mai potrivită. În discuţiile purtate asupra oportunităţii refacerii acestor turle, cunoscute ca număr şi amplasare, dar necunoscute ca forme şi dimensiuni, a prevalat pînă la sfîrşit părerea necesităţii unei reconstituiri complete.

Studiul refacerii turlelor pentru determinarea dimensiunilor, pornit în funcţie de poziţia centrelor şi diametrelor interioare, fixate prin boltirea pronaosului, a căutat să obţină un raport al proporţiilor potrivit cu volumele şi silue-

[5] N. Ghika-Budeşti, vol. III, 1933, p. 63, fig. 282; vol. IV, 1936, p. 86, fig. 578.

13. Fereastră la turla naosului, scara 1 : 20

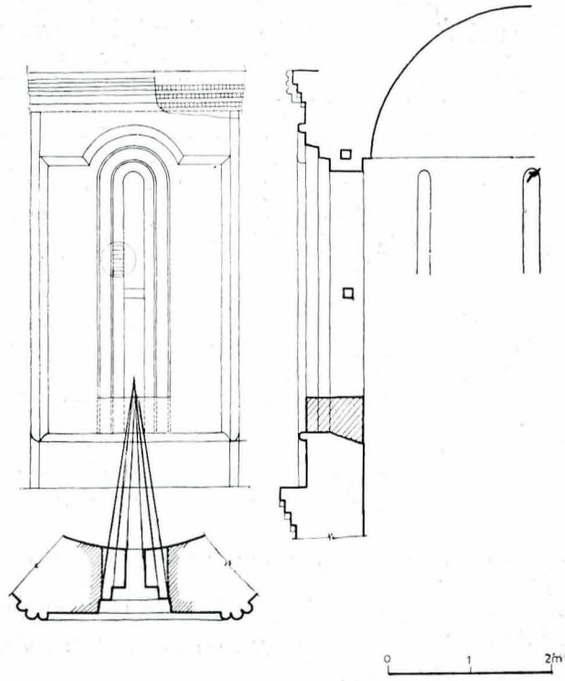

https://biblioteca-digitala.ro

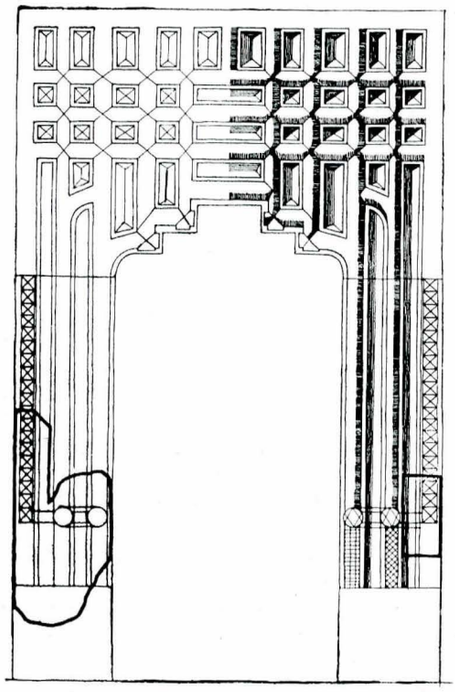

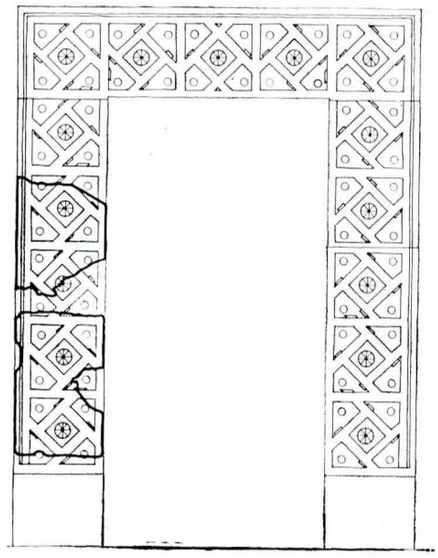

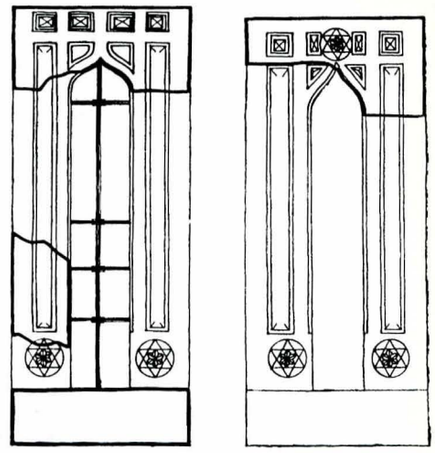

14. Ancadramente la ferestre, scara 1 : 10
15. Ancadramentul portalului la pridvor, scara 1 : 10
16. Ancadramentul portalului la pronaos, scara 1 : 10

tele corpului bisericii, pridvorului şi ale turlei naosului (planşa 11).

Alipirea cornişelor, prea apropiate între ele, nu surprinde, ci repetă aici cazul identic cunoscut de altfel la biserica mănăstirii Gura Motrului contemporană, care şi-a păstrat turlele iniţiale[6] (planşa 12).

Turla naosului era singura păstrată întreagă şi cu zidăria veche. Totuşi şi aici cercetările au lămurit destule modificări. Prin desfacerea zidăriei de umplutură la baza ferestrelor scurtate şi lărgite, precum şi la ferestrele complet înzidite, a apărut o arcadă suplimentară în jurul lor (planşa 13). Sub stratul tencuielii noi, la pereţii exteriori, au reieşit fragmente de zugrăveală în imitaţie de cărămidă caracteristică epocii, dînd astfel indicaţii asupra vechiului parament al faţadelor. Au apărut, de asemenea, în spatele cornişei cu profile clasice, rîndurile zimţilor fostei cornişe transformate. S-a mai putut totodată constata că într-adevăr cele trei ciubuce verticale, subliniind muchiile turlei, erau autentice[7]; ele evidenţiază astfel şi aici acest aspect de unicat la monumentele epocii, excepţie făcînd doar *turlele* de la *biserica Creţulescu* din Bucureşti, care sînt însă noi.

Verificarea modului de construcţie al picioarelor turlei a confirmat şi aici aplicarea sistemului radial în traseul arcaturilor, care apare, pe măsura posibilităţilor de cercetare, ca fiind folosit în mod constant la turlele monumentelor clădite în veacurile XVII şi XVIII[7].

Analizarea golurilor existente la uşi şi ferestre, modificate şi ele, a condus la propunerea refacerii acestora. Lungimile şi înălţimile golurilor uşilor, mult mărite prin cioplirea zidăriei, au fost deduse prin regăsirea porţiunilor arcelor superioare, păstrate la cheie şi la naşteri, putîndu-se astfel stabili dimensiunile prin urmărirea curburii arcului. La fel s-a procedat şi la ferestre, prin liberarea vechilor praguri, înglobate în zidăria nouă, şi marcarea evazării spaleţilor în funcţie de vechile deschideri exterioare, precizate prin lăcaşurile fostelor ancadramente de piatră (planşa 14).

Fragmentele ancadramentelor de uşi, recuperate prin dărîmarea pridvorului despre care s-a vorbit mai sus, găsite aşezate cu faţa în jos pe pămîntul de umplutură de sub pardoseală, erau de două feluri: unele cu obişnuitele profile moldoveneşti, interpretate de meşteri necunoscători ai artei gotice, generalizate atunci în Muntenia după modelul, de la Stelea lui Vasile Lupu din Tîrgovişte; celelalte, foarte deosebite, aparţinînd unui tip neobişnuit, de ancadrament, prezentau o reţea geometrică de baghete încrucişate aşezate oblic. Interesant de menţionat este faptul că toate aceste fragmente, care în momentul scoaterii lor mai păstrau urme de zugrăveli roşie şi verde încă destul de vii, şi-au pierdut imediat culorile.

Reconstituirea portalului, cu profilele de tip Stelea, a putut fi realizată prin completarea celor cîteva fragmente regăsite, după traseul indicat prin modelele aproape identice existente la *Gura Motrului, Brebu, Verbila* şi *Goleşti,* contemporane, încorporîndu-se ca martori piesele autentice în ancadramentul refăcut (planşa 15).

Reconstituirea celui de-al doilea exemplar s-a făcut presupunîndu-se existenţa unui motiv decorativ unic, urmărind în mod continuu golul uşii, în felul elementelor decorative florale, aflate la unele portale din epocă şi mai ales din cea următoare. Şi aici au fost integrate, în cadrul desenului, fragmentele autentice refolosite (planşa 16).

La sfîrşitul descrierii acestor cercetări care au adus aproape tot materialul pe care şi-l putea dori restauratorul, pentru întocmirea proiectului de restaurare, trebuie menţionată şi descoperirea numeroaselor canale, dispuse cîte două în grosimea zidăriei, rămase goale după putrezirea grinzilor de lemn. Alcătuind un grătar de legătură la diferite nivele, ele asigurau stabilitatea monumentului, după vechiul procedeu de origine bizantină, folosit în mod curent la construcţiile noastre în perioada feudală. Prin refolosirea ca centuri de beton armat, ele şi-au redobîndit acum funcţionalitatea.

Adăugăm în cele ce urmează şi o explicaţie la întrebarea ce desigur se va putea pune asupra derogării faţă de principiile corecte de restaurare care cereau, în cazul de faţă, retencuirea faţadelor. În dorinţa deja menţionată mai sus de a aduna cele mai multe argumente în lupta dusă pentru salvarea bisericii, s-a socotit că această abatere de la adevărul istoric, lăsarea zidăriei aparente care de altfel va putea oricînd fi corectată pe viitor, părea mult mai atrăgătoare în ochii factorilor locali stăpîni pe destinul monumentului. Rezultatul final obţinut, adică salvarea monumentului, a confirmat acest punct de vedere, dovedind încă o dată pericolul unei luări de poziţii prea intransigente în cazuri asemănătoare.

Astăzi, la opt ani de la terminarea lucrării, biserica Sf. Gheorghe, sub noul său aspect, nu mai poate fi socotită ca o pată în cadrul ansamblului pieţei nou create din Piteşti.

Chr. Moisescu, *Restaurarea bisericii Târgului*—Tîrgovişte, 1975—1976, Arhiva DPCN.

[6] Ştefan Balş, *Restaurarea Mănăstirii Gura Motrului,* „Studii şi lucrări de restaurare", DMI, 1964, p. 91—113.

[7] H. Teodoru, *Biserica Schitului Mărcuţa — Flămînda din Câmpulung Muscel,* „BCMI", 1942, p. 185.

https://biblioteca-digitala.ro